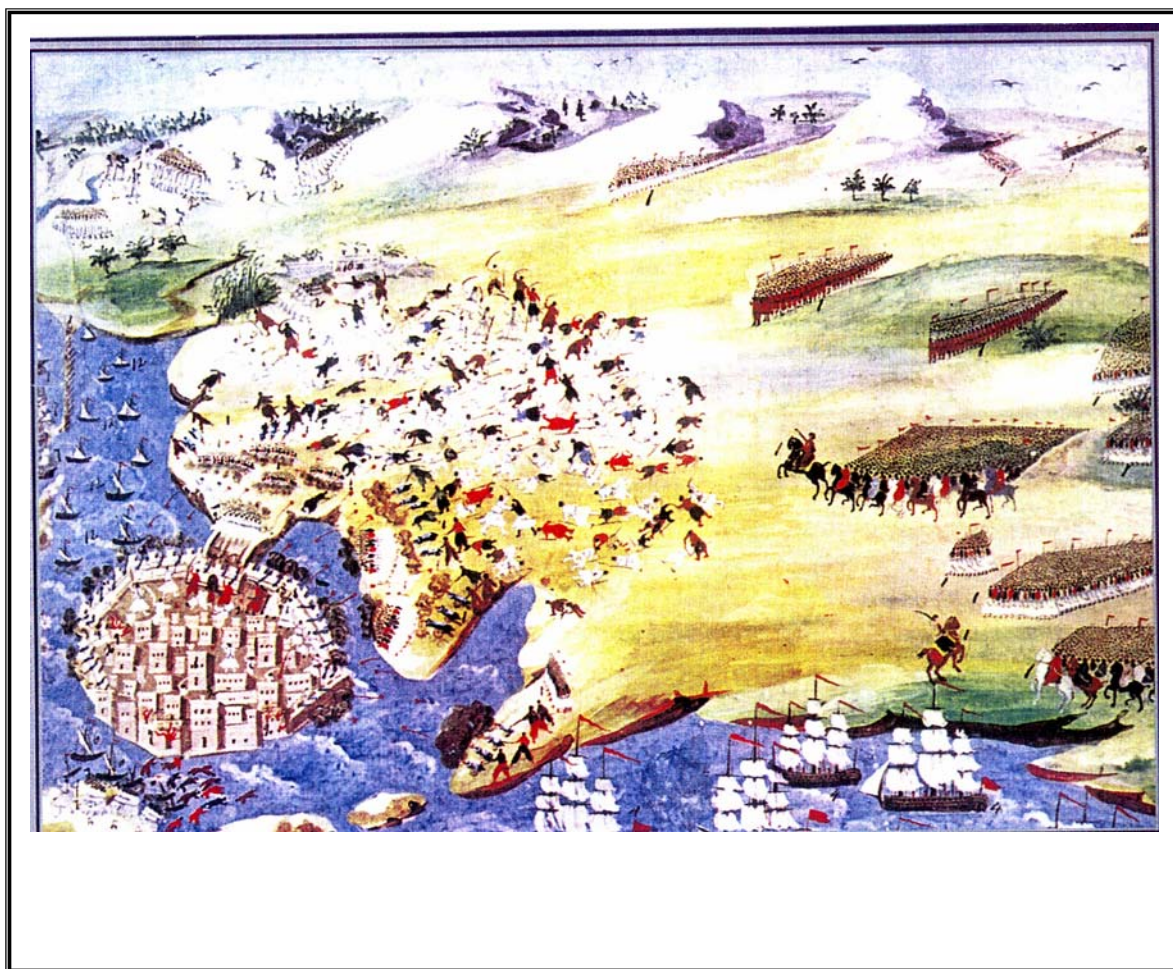

ΦΡΟΥΡΙΟ
ΙΕΡΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΜΕΣΣΟΛΟΓΓΙΟΥ
(ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ)

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΛΦΑ ΕΠΕ

ΝΙΚ. ΚΟΛΟΜΒΑ
Αντ-γού ε.α.

ΑΘΗΝΑ, 2006

ΦΡΟΥΡΙΟ
ΙΕΡΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΜΕΣΣΟΛΟΓΓΙΟΥ
(ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ)

ΝΙΚ. ΚΟΛΟΜΒΑ
Αντ-γού ε.α.
Αθήνα, 2006

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΛΦΑ ΕΠΕ

ΦΡΟΥΡΙΟ
ΓΕΡΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ
(ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ)

ΝΙΚ. ΚΟΛΟΜΒΑ
Αντ-γου ε.α.

Αθήνα, 2006

ISBN: 960-8215-55-2

COPYRIGHT: ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΛΦΑ - Ν. ΚΟΛΟΜΒΑΣ

Σύμφωνα με τον Ν. 2121/1993 και κατά τη Διεθνή Σύμβαση Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση του περιεχομένου του παρόντος βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, χωρίς γραπτή άδεια του συγγραφέα.

Στοιχειοθεσία: Δήμητρα Παναγιωτοπούλου, Δέσποινα Αλεξοπούλου
Σελιδοποίηση: Μαρία Παλιούρα, Ανθούλα Παπαγεωργίου

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΛΦΑ ΕΠΕ
ΒΑΛΤΕΤΣΙΟΥ 50-52
10681 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ.: 210-3805535
ΦΑΞ: 210-8217192
E-MAIL: alfa@elea.gr
Url: www.alpha-ed.gr

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ

Το κείμενο, που ακολουθεί γράφηκε από τον στρατηγό Νικ. Κολόμβια μετά από παράκλησή μου προκειμένου να παρουσιαστεί η εξέλιξη της οχύρωσης της Ι. Π. Μεσολογγίου από την προεπαναστατική περίοδο ως και σήμερα. Οι περισσότεροι δυστυχώς αγνοούμε την ιστορία των τεσσάρων διαδοχικών οχυρώσεων της πόλης παρ' ότι αυτές και ιδιαίτερα η τρίτη υπήρξαν σημαντικά τεχνικά έργα.

Σ' αυτό το σύντομο κείμενο φαίνεται, ότι το Τείχος, που βλέπουμε σήμερα, είναι μέρος ενός σημαντικού οχυρωματικού έργου, το οποίο ανακατασκευάστηκε το 1838 από τον Όθωνα για να χρησιμεύει για στρατιωτικούς σκοπούς (και όχι για να είναι ο περίβολος του Κήπου των Ηρώων). Αυτό αποδεικνύεται και από τον Χάρτη, που σχεδιάστηκε το 1844 από τον Χ. Χρυσοβέργη, Ανθυπολοχαγό του Μηχανικού (τον πολύτιμο αυτόν Χάρτη μου έδωσε από την συλλογή του ο πατριώτης και φίλος Σπύρος Σακαλής).

Το Τείχος του Μεσολογγίου, όπως ήταν στην τελευταία πολιορκία (1825-26) είναι έργο του πρώτου νέο-Ελληνα Μηχανικού Μιχαήλ Κοκκίνη – αυτό είναι (μάλλον) το μόνο οχυρωματικό έργο αυτής της μορφής της Νεώτερης Ελλάδος και αξίζει τον κόπο να αναδειχθεί. Μία τέτοια σοβαρή εργασία θα έπρεπε να περιλάβει τις νησίδες-φρούρια της λιμνοθάλασσας (Κλείσοβα, Βασιλάδι, Άη Σώστη, Προκοπάνιστο, Ντολμά), το ίδιο το Αιτωλικό αλλά και τις πρώην νησίδες του Ανεμόμυλου, του Λιτροβιού και της Πλώσταινας, που τώρα είναι τοποθεσίες της πόλης, του Μεσολογγίου.

Σημειώνουμε, ότι η οχύρωση της νησίδας Βασιλάδι είχε κατασκευαστεί το 1805 από τον Αλή Πασά, γιατί από αυτήν ήταν δυνατός ο έλεγχος του υφαλαύλακα, που συνέδεε το Μεσολόγγι και Αιτωλικό με την έξω θάλασσα.

Σημειώνουμε επίσης, ότι η πρώτη οχύρωση της πόλης είχε γίνει κατά τα Ορλωφικά 1769-70, ενώ η δεύτερη είχε κατασκευαστεί για να αντιμετωπισθούν (και αντιμετωπίστηκαν επιτυχώς) οι Τούρκοι και Αλβανοί, των Ομέρ Πασά Βρυώνη και Ρεσίτ Πασά Κιουταχή, που πολιορκήσαν το Μεσολόγγι κατά το τελευταίο τρίμηνο του 1822.

Το κείμενο του Νικ. Κολόμβια βασίστηκε σε εκτενή βιβλιογραφία, μέσα στην οποία το σημαντικότερο βιβλίο είναι αυτό του Μεσολογγίτη Μηχανικού Παν. Ντούλη. "Ο Μηχανικός Μιχαήλ Πέτρου Κοκκίνης και τα Τείχη του Μεσολογγίου", Αθήνα 1976.

Επίσης κρίθηκε σκόπιμο να επισυναφθεί ως Παράρτημα Η' ο «Κατάλογος των κατά Λάμπρο Κουτσονίκα Κανονοστασίων του Φρουρίου Μεσολογγίου» συνταχθείς στις 19 Ιουλίου 1829 στο Μεσολόγγι (Σπ. Σακαλή: Μεσολογγίου Ιστορικά Σύμμεικτα, Αθήνα 2001), ο οποίος αναφέρεται στα κανόνια που υπήρχαν στο Τείχος, όταν η Πόλη απελευθερώθηκε από τους Τούρκους στις 2 Μαΐου 1829.

K. ΚΑΡΚΑΝΙΑΣ
31-3-2006

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος του Εκδότη.....	5
1. Προλεγόμενα.....	7
2. Στρατηγική Αξία της Πόλεως.....	7
3. Οι Οχυρώσεις του Μεσολογγίου.....	8
α) Περίοδος 1821-1822.....	8
β) Περίοδος 1823-1824.....	9
γ) Περίοδος 1825-1826 (Απρίλιος).....	11
δ) Περίοδος 1826 (Απρ.) - 1829 (Μάιος).....	12
ε) Περίοδος 1829 (Μάιος) - 1887.....	12
στ) Περίοδος 1887 μέχρι σήμερα.....	13
4. Επίλογος.....	14
Παράρτημα Α'.....	15
Παράρτημα Β'.....	16
Παράρτημα Γ'.....	17
Παράρτημα Δ'.....	18
Παράρτημα Ε'.....	19
Παράρτημα ΣΤ'.....	21
Παράρτημα ΣΤ' - 1.....	22
Παράρτημα ΣΤ' - 2.....	23
Παράρτημα Ζ'.....	24
Παράρτημα Η'.....	25
Παράρτημα Θ' & Θ' - 1.....	26
Παράρτημα Ι' - 1 & Ι' - 2.....	27
Παράρτημα Ι' - 3.....	28
Παράρτημα Ι' - 4.....	28
Παράρτημα ΙΑ'.....	29
Παράρτημα ΙΑ' - 1.....	30
Βιβλιογραφία.....	31

ΦΡΟΥΡΙΟ Η ΚΑΣΤΡΟ

ΙΕΡΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

(ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ)

1. Προλεγόμενα

Η παρούσα σύντομη επισκόπηση της ιστορίας του Φρουρίου ή Κάστρου της Ι.Π. του Μεσολογγίου αποβλέπει στην περιληπτική έκθεση των κυριότερων σταδίων από την ανέγερσή του μέχρι και σήμερα και δεν φιλοδοξεί να χαρακτηριστεί ως εμπειριστατομένη και διεξοδική μελέτη.

Κρίθηκε εντούτοις σκόπιμο, για την πληρέστερη παρουσίαση του αντικειμένου μας, να προηγηθεί μια συνοπτική, κατά το δυνατόν, έκθεση σχετικά με την στρατηγική αξία της πόλεως κατά την περίοδο της Εθνικής μας Παλιγγενεσίας του 1821.

2. Στρατηγική Αξία της Πόλεως

Το Μεσολόγγι στα χρόνια εκείνα, αριθμώντας έναν σχετικά ευημερούντα πληθυσμό περίπου 5000 ψυχών, συνιστούσε αξιόλογη στρατηγική θέση. Κτισμένο σε μια λωρίδα γης που εισχωρούσε στην ομώνυμη λιμνοθάλασσα, αποτελούσε σημαντικό κόμβο αλλά και σοβαρό κώλυμα στη δυτική χερσαία οδό της Στερεάς Ελλάδας, την οποία ακολουθούσαν οι τουρκικές ορδές, προερχόμενες κυρίως από την Ήπειρο και κατευθυνόμενες στο Μοριά προς πάταξη της επαναστάσεως.

Αυτή, άλλωστε, η διαδρομή είχε επαναληφθεί και κατά το παρελθόν, από τα στίφη των Τουρκαλβανών, τόσο το 1715 στον τελευταίο βενετοτουρκικό πόλεμο (1715-1718), όσο και το 1770¹ στα Ορλωφικά, όταν η πόλη απροπαράσκευη είχε και στις δυο περιπτώσεις λεηλατηθεί και καταστραφεί.

Το γεγονός όμως ότι το έδαφος που ήταν αναπτυγμένη η πόλη ήταν εξ ολοκλήρου πεδινό και δεν παρεμβαλλόταν κανένα φυσικό εμπόδιο, την καθιστούσε εξαιρετικά ευάλωτη από βορρά και σχετικά από ανατολάς, λόγω του εκεί βαλτώδους εδάφους. Αντιθέτως, από τις άλλες κατευθύνσεις, η παρεμβαλλόμενη ρηχή λιμνοθάλασσα που εκτεινόταν νότια και δυτικά της πόλεως σε μήκος περίπου 5 χλμ μέχρι τον Πατραϊκό κόλπο, δημιουργούσε ένα αρκετά αποτελεσματικό εμπόδιο, επειδή αφενός μεν δεν επέτρεπε την προσέγγιση πολεμικών πλοίων

¹ Ο Στεφ. Τσίντζος στο εξαιρετικό πόνημά του «Το Μεσολόγγι, Κοιτίς της Ελευθερίας», Αθήναι 1936, όπως και ο Κ. Στασινόπουλος στο κλασικό έργο του «Μεσολόγγι», Αθήναι 1926, καθώς και ο Κ. Σάθας στο βιβλίο του «Τουρκοκρατούμενη Ελλάς», Αθήνα 1869, σημειώνουν την ύπαρξη κατασκευασθέντος αναχώματος στα Ορλωφικά του 1770, όπου είχαν αποκρυβεί γυναικόπαιδα.

για την απόβαση δυνάμεων, αφετέρου δε απέτρεπε, λόγω αποστάσεως, την προσβολή της πόλεως με τα πυρά των ναυτικών πυροβόλων τους. (Παράρτημα Α)

Η κύρια θαλάσσια δίοδος πλοίων, σχετικώς μικρού εκτοπίσματος, προς την πόλη, γνωστή μόνο στους ναυτικούς και ψαράδες της περιοχής, ήταν δυνατή από ύφαλο αύλακα (αυλαίμονα), ο οποίος άρχιζε από τη νησίδα του Άη Σώστη εν επαφή με τον Πατραϊκό κόλπο και κατευθυνόταν ΒΑ περίπου 2 χλμ., όπου συναντούσε τη νησίδα του Βασιλαδιού, κείμενη περί τα 3 χλμ από την πόλη και από εκεί διακλαδιζόταν τόσο προς το Μεσολόγγι όσο και προς το Αιτωλικό (Παρ. Α'). Το Βασιλάδι όμως είχε οχυρωθεί από τους Τούρκους (Αλή πασάς) κατά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1805, προς απόκρουση ενδεχομένης επιθέσεως του ρωσικού στόλου κι έτσι οι Μεσολογγίτες το 1821 βρήκαν σχεδόν έτοιμο και ανέπαφο οχυρό στην πλέον επίκαιρη θέση της λιμνοθάλασσας (Παρ. Β').

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι και το νησάκι της Κλείσοβας, στην ανατολική πλευρά της λιμνοθάλασσας περί τα 2 χλμ. ΝΑ από την πόλη, απαγόρευε έναν ακόμη μικρό διάυλο (αυλαίμονα), που είχε την αφετηρία του στη «φάλτσα μπούκα», δηλαδή σε αφανές ή αδιόρατο στόμιο (είσοδος) από τον πατραϊκό κόλπο στη λιμνοθάλασσα.

Τέλος, η νησίδα του Προκοπάνιστου δυτικά του Άη Σώστη, έφραζε κι αυτή ένα μικρό διάυλο (αυλαίμονα) εισόδου στη λιμνοθάλασσα.

3. Οι Οχυρώσεις του Μεσολογγίου

α) Περίοδος 1821-1822

Οι Μεσολογγίτες, αμέσως με την κήρυξη της Επανάστασεως στην πόλη τους (20 Μαΐου 1821), αντιλαμβανόμενοι την επείγουσα ανάγκη οχυρώσεώς της και πρωτοστατούντος του εκλεγμένου αρχηγού τους Αθανασίου Ραζηκότσικα, προέβησαν από την 1^η Ιουνίου 1821 έως 8 Αυγούστου του ίδιου έτους στην κατασκευή προχείρου οχυρώσεως, η οποία περιέβαλε την πόλη από βορρά και ανατολάς. Αυτή αποτελείτο από ανάχωμα ύψους 1,20 μ. με στοιχειώδη τοιχεία, καθώς και τάφρο πλάτους 2,50 μ. και βάθους 1,50 μ. Η οχύρωση εκτεινόταν σε μήκος περίπου 1 μιλίου και κατέληγε στα δύο άκρα προς δυσμάς και προς νότο στη λιμνοθάλασσα, ενώ η τάφρος γέμιζε κατά το μεγαλύτερο μέρος με θαλάσσιο νερό κι έτσι το Μεσολόγγι μεταβαλλόταν – τρόπον τινά – σε νησί. Ας ληφθεί υπόψη ότι οι Μεσολογγίτες κατασκεύασαν αυτήν την οχύρωση χωρίς οικονομική ενίσχυση από την Κεντρική Διοίκηση, αλλά με εράνους μεταξύ τους και προσωπική εργασία σύμπαντος του πληθυσμού.

Ήταν, κατά τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, «Τείχος απύργωτον επί σαθρών θεμελίων, τεσσάρων ποδών ύψος και δύο πλάτος έχον, εν μέρει πέτρινον και εν μέρει πλίνθινον, εφ' ου έκειντο 14 παλαιά κανόνια σιδηρά».

Επίσης και ο Γάλλος φιλέλληνας και τεχνικός αξιωματικός Maxime Raybaud, ο οποίος συνόδευε τον Μαυροκορδάτο στο Μεσολόγγι τον Ιούλιο του 1821, περιγράφει στο χρονικό του, "Mémoires sur la Grèce", Paris 1825, ότι βρέθηκε μπροστά σε πυρετώδεις οχυρωματικές εργασίες :

«Υπήρχε ένα μικρό τείχος με επάλξεις ανίσχυρο ν' αντιμετωπίσει τη δράση και του πιο ελαφρού πυροβολικού. Έσκαβαν τάφρο που θα κατακλυζόταν από τα νερά της θάλασσας, ώστε η πόλη να αποχωρίζεται από τη στεριά ...»

Ακόμη ο Ιταλός αξιωματικός Brengeri, που ακολούθησε τον Μαυροκορδάτου μετά την καταστροφή του Πέτα (4/7/1822) και ο οποίος έζησε τα περιστατικά της Α΄ Πολιορκίας (Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1822) στο Μεσολόγγι, στο ημερολόγιό του «Adventures of a foreigner in Greece», London Magazine (Αύγουστος 1826 – Ιανουάριος 1827) γράφει : «... Η οχύρωση του Μεσολογγίου, που έγινε στην αρχή του ξεσηκωμού ήταν μια τάφος οχτώ πόδια πλάτος και έξι βάθος κι ένα πλιθοτοιχι πέντε μόλις πόδια ύψος ... Από την πρώτη στιγμή διαπιστώθηκε πως ήταν αδύνατη η αναχαίτιση του εχθρού με τέτοιες οχυρώσεις...».

Τέλος και ο Αλ. Μαυροκορδάτος θα παρατηρήσει σε γράμμα του από 17 Σεπτεμβρίου 1822 προς τον Γ. Βαρνακιώτη «... όταν είδα το μωρόν και ανόητον σχέδιον της οχυρώσεως του Μεσολογγίου έγινα άλλος εξ άλλου...». Πάντως και ο ίδιος, μη έχοντας άλλωστε άλλη επιλογή, λίγο πριν αρχίσει η Α΄ Πολιορκία φρόντισε να ενισχύσει την οχύρωση της πόλεως επιβλέποντας προσωπικώς τις σχετικές εργασίες, σύμφωνα με την αφήγηση του Γάλλου φιλέλληνα Olivier Voutier, “Memoires sur la guerre actuelle de Grecs”, Paris 1883.

Θα σημειώναμε στην προκειμένη περίπτωση, ότι οι Μεσολογγίτες κάθε άλλο παρά είχαν μείνει αδρανείς στο μεσολαβήσαν διάστημα. Είχαν επιδοθεί με ζέση στην ενίσχυση της οχυρώσεως κατά το θέρος του 1822. Και εκτός από την κάθαρση της τάφρου, είχαν βελτιώσει και το τείχος με τη χρησιμοποίηση όχι μόνο υλικών από τα σπίτια των απόντων, αλλά και με την εθελοντική προσφορά από τα δικά τους, όπως φαίνεται από κατοπινό διάβημα προς τη Διοίκηση : «Δεν ελυπήθημεν να δώσωμεν από εδικά μας όσα εχρειάζοντο, ξύλα, τάβλες, καρφιά, στρώματα, καλάθια και ότι άλλον εκρίναμεν αναγκαίον ...»

Τελικά, οι απαισιόδοξες προβλέψεις οι οποίες διατυπώθηκαν για τη δυνατότητα αποτελεσματικής άμυνας του Μεσολογγίου, διαψεύστηκαν πλήρως, με την παταγώδη αποτυχία των ορδών του Ομέρ Πασά Βρυώνη (8.000 Αλβανοί) και του Ρεσίτ Πασά Κουταχή (6.000 Τούρκοι) να αλώσουν την πόλη στην Α΄ Πολιορκία (Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1822).

β) Περίοδος 1823-1824

Το διάστημα αυτό σφραγίζεται με τη δραστηριότητα που ανέπτυξε ο αφιχθείς τον Φεβρουάριο του 1823 στο Μεσολόγγι από το Εξωτερικό, Χίος – κατά την επικρατέστερη εκδοχή – στρατιωτικός μηχανικός σπουδάσας στην Ευρώπη (Ingenieur militaire) Μιχαήλ Πέτρου Κοκκίνης. Ο Αλ. Μαυροκορδάτος ανέθεσε σ’ αυτόν την εκπόνηση μελέτης και την εν συνεχεία επίβλεψη της ανακατασκευής των οχυρωματικών έργων του Φρουρίου ή Κάστρου του Μεσολογγίου. Ας σημειωθεί ότι άμεσοι βοηθοί του υπήρξαν από την αρχή ο Μεσολογγίτης αρχιτέκτονας Σταύρος Κουτζούκης, ο οποίος σκοτώθηκε κατά την επιθεώρηση του Φρουρίου στις 16 Ιουνίου 1825 και αργότερα από τις 11 Μαΐου του 1825 ο Ιταλός φιλέλληνας Rasieri, ο οποίος επίσης σκοτώθηκε στις 20 Ιουνίου 1825, συμμετέχοντας εθελοντικά σε έφοδο της φρουράς «εκτός τειχών»..

Ο Κοκκίνης μετά τη μελέτη του έργου, επιδόθηκε αμέσως στην κατασκευή του, «... ασχολουμένων και εργαζομένων αδιαλείπτως μετά προθυμίας και ζήλου απάντων των εν τη πόλει παρευρισκομένων ... μη εξαιρουμένων ουδ’ αυτών των γυναικών και παρθένων εργαζομένων τας νύκτας ...».

Η χάραξη της νέας οχυρώσεως ακολούθησε στη μεν βόρεια πλευρά την προ του 1823 υπάρχουσα, ενώ στην ανατολική από τον προμαχώνα (τάπια) της «Λουνέττας» (Γουλιέλμου της Οράγγης) κατευθυνόταν νοτιότερα και κατέληγε στη θάλασσα περί τα 150 μέτρα

εντεύθεν (δυτικά) της παλαιάς οχυρώσεως, με συνολικό ανάπτυγμα περί τα 1600 μέτρα. (Παράρτημα Γ).

Το τείχος ήταν κατά το πλείστον λιθόδητο από τοιχοποιία με ασβεστοκονία. Έφθανε σε ύψος μέχρι 3,50 μ. και πίσω είχε επίχωση, ώστε να μπορούν να μάχονται οι αγωνιστές προφυλαγμένοι. Μέχρι το 1824 στήθηκαν 18 κανονοστάσια (τάπιες), κατά κανόνα, αλληλοϋποστηριζόμενα.

Στην εξωτερική παρυφή του τείχους σκάφτηκε τάφρος πλάτους 8,50 – 9,00 μ. και βάθους περί τα 2,50 μ., καταλήγουσα κατά τα άκρα της στη θάλασσα, η οποία και την κατέκλυζε, στο μεγαλύτερο μέρος, πλην του κεντρικού, ώστε τα από το σημείο αυτό εισερχόμενα υπόγεια γλυκά νερά να μη μολύνονται.

Στην εξωτερική πλευρά της τάφρου και παράλληλα σ' αυτήν, (προ των κυριότερων προμαχώνων) είχε διανοιγεί οδός πλάτους περί τα 2,00 μ. Αμέσως μετά κατασκευάστηκε πρόταφρος πλάτους περί τα 2,50 – 3,00 μ. και βάθους 1,00 μ. και στο εξωτερικό της μέρος ανεγέρθηκε ανάχωμα προκαλύψεως ύψους περίπου 1,00 μ. (Παρ. Δ)

Το σύστημα αυτό της οδού και της προτάφρου αποτελούσε την καλούμενη προφυλακτήριο ή κεκαλυμμένη οδό (chemin couvert), η οποία, εκτός από το εμπόδιο που παρενέβαλε στους πολιορκητές, χρησίμευε για να συγκεντρώνονται αθέατοι οι αγωνιστές, προκειμένου να πραγματοποιούν τις «εκτός τειχών» εξορμήσεις τους κατά του εχθρού. Σε μερικά μόνο τμήματα δεν υπήρχε οδός και πρόταφρος.

Στην ανατολική πλευρά του τείχους υπήρχε σχετικώς μεγάλη προεξοχή τριγωνικού σχήματος, ο προμαχώνας (κανονοστάσιο) «Λουνέττα», ο οποίος επικοινωνούσε με το υπόλοιπο φρούριο με γέφυρα. Η έκτασή του γίνεται αντιληπτή, αν ληφθεί υπόψη ότι κατά την τελευταία πολιορκία οι υπερασπιστές του ανέρχονταν στους 300 άνδρες υπό τον Ηπειρώτη Στρατηγό Γ. Κίτσο και στους 20 Μεσολογγίτες πυροβολητές, συμπεριλαμβανομένων και 4 Μυκονιατών

Ο Κοκκίνης για να τονώσει το φρόνημα των μαχητών, έδωσε στους προμαχώνες ονόματα κυρίως ενδόξων προσώπων από τη σύγχρονη ελληνική ιστορία, καθώς και επιφανών προσώπων του διεθνούς πάνθεου. Οι αγωνιστές όμως, για ευκολία τους χρησιμοποιούσαν για μερικούς προμαχώνες και άλλα ονόματα. (Παρ. Έ)

Επίσης, ο Κοκκίνης με την από 14 Μαΐου 1824 έκθεσή του προς τον Πρόεδρο του Βουλευτικού Αλεξ. Μαυροκορδάτο έγραφε, «ότι το έργο του ήτο ικανόν να ανθέξη εις πάσαν εχθρικήν προσβολήν» και ότι «οι Άγγλοι, τιμήσαντες αυτό με την παρουσίαν των, ου μόνον εθαύμασαν αλλ' έμειναν διόλου εκστατικοί».

Παράλληλα με τις εργασίες αυτές, ο Κοκκίνης με εντολή του Αλ. Μαυροκορδάτου προέβη στην ενίσχυση του οχυρού Βασιλαδιού, καθώς και στην ανέγερση οχυρού στη νησίδα του Προκοπανίστου, στο οποίο δόθηκε τιμητικά το όνομα «Φρούριον Βύρων» και εγκαινιάσθηκε στις 16 Ιουνίου 1824. Σήμερα σώζονται υπολείμματα της οχυρώσεως του Βασιλαδιού (φωτ. Β'). Ας σημειωθεί ότι ο Λόρδος Βύρων κατά την παραμονή του στην πόλη (24 Δεκ. 1823 μέχρι τον θάνατό του 7 Απρ. 1824) είχε επιδείξει ζωνρό ενδιαφέρον για την οχύρωση της πόλεως.

Αλλά και η οχύρωση του Ανατολικού (Αιτωλικού) δεν αγνοήθηκε. Το φθινόπωρο του 1823 κατά την Β΄ Πολιορκία Μεσολογγίου – Αιτωλικού από τις ορδές του Μουσταή Πασά της Σκόνδρας, ο Κοκκίνης είχε σταλεί στο Αιτωλικό από τον Έπαρχο Κ. Μεταξά και είχε προβεί σε εργασίες ανακατασκευής τριών παραμελημένων πυροβολείων. Τον επόμενο χρόνο ο Αλ. Μαυροκορδάτος εξασφάλισε το ποσό των 2000 ταλλήρων για την οχύρωση του Αιτωλικού και κατά τα μέσα Ιουλίου 1824 άρχισε η κατασκευή από τον Κοκκίνη δύο ακόμη οχυρών, τα οποία όμως τον Απρίλιο 1825 δεν είχαν πλήρως αποπερατωθεί.

γ) Περίοδος 1825-1826 (Απρίλιος)

Με την έναρξη της Γ΄ Πολιορκίας (15 Απρ. 1825) ο Κοκκίνης προέβη στις αναγκαίες επισκευές, ενώ από το Μάιο μέχρι και τον Αύγουστο, για να προστατεύσει ορισμένους προεξέχοντες προμαχώνες κατασκεύασε πέντε ακόμη κανονοστάσια επί πλέον των 18 αρχικών. Επίσης, προχώρησε στην ανέγερση επτά επάκτιων κανονοστασίων στη δυτική και νότια πλευρά της πόλεως, καθώς και στην κατασκευή δεύτερης γραμμής οχυρώσεως στο εσωτερικό ορισμένων προμαχόνων, όπως στου Φραγκλίνου, Γουλιέλμου Τέλλου, Κοτζιούσκου, Βύρωνα, Κοραή, Μακρή, Ρήγα και Μονταλαμπέρ. Εν τω μεταξύ, στις αρχές Ιουλίου απεσύρθησαν οι φρουρές από τα προωθημένα νησάκια της λιμνοθάλασσας Αη Σώστη και Προκοπάνιστο, διότι – σύμφωνα με τον Σπυρομήλιο – «εκρίθησαν ως περιττές να διατηρηθούν ...». Άλλωστε, στις 8 Ιουλίου οι Τούρκοι έριξαν στη λιμνοθάλασσα ένοπλες βάρκες και υπήρχε άμεσος κίνδυνος να αποκλεισθούν.

Ακόμα, ο Σπυρομήλιος προσθέτει: «το φρούριον, ως δύναται να παρατηρήση κάθε ειδήμων, είναι κακώς σχεδιασμένον, ώστε αι κανονοβολαί των εχθρών από τα κανονοστάσια, όπου εσημάτισεν ακολούθως άντικρυ του Φραγκλίνου και Γουλιέλμου Τέλλου, έβλαπταν από ταις πλάταις τους ημετέρους εις τας θέσεις της μεγάλης θύρας του φρουρίου, έως του Μακρή, καθώς και αι άλλαι, άντικρυ του Μακρή και Μονταλαμπέρτου, έβλαπτον ημάς προ του Φραγκλίνου».

Στις παραπάνω εύστοχες επισημάνσεις του Σπυρομήλιου, θα παρατηρούσαμε τα εξής:

Γενικώς, οι εξέχουσες μιας αμυντικής τοποθεσίας ή ενός φρουρίου, συνιστούν ένα σοβαρό πρόβλημα, κατά κύριο λόγο για τον επιτιθέμενο, του οποίου τα πλευρά είναι εκτεθειμένα, τόσο στα πλευρικά πυρά, όσο και στις αντεπιθέσεις του αμυνομένου. Γι' αυτό, κύρια επιδίωξη του επιτιθέμενου είναι να εξαλείψει αυτές τις εξέχουσες με τη συγκέντρωση πυρών και την εκτόξευση επιθέσεων και ως εκ τούτου η θέση των εκεί αμυνομένων δυνάμεων κρίνεται επισφαλής.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι εξέχουσες, που παρουσίαζαν ορισμένα κανονοστάσια (τάπιες) ήταν όντως εκτεθειμένες σε πλευρικά πυρά από τα αντίστοιχα εχθρικά, τα οποία όμως, ανεγέρθηκαν εκ των υστέρων μετά την έναρξη της πολιορκίας και προφανώς σκόπιμα σε αυτές τις θέσεις, κατόπιν επισταμένων αναγνωρίσεων και εκτιμήσεων.

Ωστόσο, κατά την εξέλιξη της πολιορκίας και παρά τον προαναφερθέντα κίνδυνο, αυτές οι εξέχουσες και κυρίως τα κανονοστάσια Φραγκλίνου, Μπότσαρη, Λουνέττας και Μονταλαμπέρ, έπαιξαν σπουδαίο ρόλο και με τα πλευρικά τους πυρά ανέκοψαν πολλές εχθρικές επιθέσεις και προκάλεσαν σοβαρές απώλειες στους Τουρκο-Αιγυπτίους.

Ακόμα, οι Έλληνες όταν διαπίστωσαν την τρωτότητα αυτών των κανονοστασίων, έσπευσαν αφενός μεν να ενισχύσουν τα πλευρικά τους τοιχώματα και να ανεγείρουν πέντε

νέα ενδιάμεσα στο διάστημα Μαΐου – Αυγούστου 1825, αφετέρου δε πίσω απ' αυτά να διανοίξουν τάφρο και να κατασκευάσουν αντιπρομαχώνες εξοπλισμένους με κανόνια για την αποτελεσματική αναχαίτιση των επιτιθέμενων.

Εξ άλλου, αυτοί οι προεξέχοντες προμαχώνες δέχτηκαν συχνά τις λυσσώδεις εφόδους των Τουρκο-Αιγυπτίων.

Στο διάστημα από 6 Οκτωβρίου – 12 Δεκεμβρίου 1825, όταν οι δυνάμεις του Κιουταχή, λόγω των μέχρι τότε αποτυχιών τους, αποσύρθηκαν στην τελευταία σειρά χαρακωμάτων περί τα 500 μ. από την πόλη και προς τις υπώρειες του Ζυγού, αναμένοντας τα ασκέρια του Ιμπραήμ, έγιναν εκτεταμένες επισκευές αλλά και πρόσθετα έργα του φρουρίου, ενώ παράλληλα κατεστράφησαν οι πλησίον των τειχών εχθρικές οχυρώσεις και περισυνελέγησαν χρήσιμα υλικά.

Αργότερα, μετά την κατάληψη του Βασιλαδιού την 25^η Φεβρουαρίου, του Ντολμά την 28^η Φεβρουαρίου και του Ανατολικού (Αιτωλικού) την 1^η Μαρτίου 1826, για ν' αντιμετωπισθεί ο κίνδυνος εχθρικής αποβάσεως στην πόλη με ειδικώς ναυπηγηθέντα πλοίαρια, οι Έλληνες έχτισαν τις εισόδους των δρόμων που κατέληγαν στη λιμνοθάλασσα, ενώ διάνοιξαν και νότια πρόχειρη τάφρο και κατασκεύασαν χαμηλό τείχος.

Τελικά, τα τείχη του Φρουρίου έλαβαν τη μορφή του σχεδ/τος του Παρ/τος ΣΤ' (1 και 2) και το όλο φρούριο έφερε 48 κανόνια ολκής μέχρι 48 λιτρών και 4 βομβοβόλα, καθώς και ένα τηλεβόλο 48 λιτρών, το «Coulevrine», που στάλθηκε από το Λιβόρνο της Ιταλίας, δώρο του Επισκόπου πρώην Άρτης και Ναυπάκτου και ακολούθως Ουγγροβλαχίας Ιγνατίου, ευεργέτη της πόλεως, ενώ προς τιμή του δόθηκε το όνομά του σ' ένα από τα κανονοστάσια.

δ) Περίοδος 1826 (Απρ.) - 1829 (Μάιος)

Μετά την ηρωική Έξοδο της Φρουράς την 10 Απριλίου 1826 (φανταστική παράσταση της οποίας υπάρχει στον πίνακα του Παραρτήματος Ζ'), παρέμεινε στην κατακτηθείσα πόλη τουρκική δύναμη, η οποία προφανώς επισκεύασε μερικώς τα τείχη, με αποτέλεσμα να αντισταθεί επιτυχώς στην πολιορκία των Ελλήνων τον Απρίλιο του 1829. Τελικά η πόλη, ως γνωστόν, ανακτήθηκε κατόπιν συνθήκης στις 2 Μαΐου 1829.

ε) Περίοδος 1829 (Μάιος) - 1887

Μετά την απελευθέρωση της πόλεως, οι επιζήσαντες και επιστρέψαντες Μεσολογγίτες, με την από 24 Ιουνίου 1829 αναφορά εκπροσώπων τους προς τον Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια ζητούν μεταξύ των άλλων αιτημάτων τους, «... Να δοθή μία διαταγή του να συμμαση από το προτείχισμα της πόλεως μας, το κατά το παράλιον, καθένας όστις γνωρίση τους λίθους εκ του οίκου του με τους οποίους είναι εσχηματισμένον». Φαίνεται ότι αυτό το αίτημα αποτέλεσε κάποια απαρχή διαλύσεως του τείχους του φρουρίου, σε πολύ μικρή όμως τότε έκταση. Πάντως, στις 19 Ιουλίου 1829, σύμφωνα με τον Λάμπρο Κουτσονίκα, υπήρχαν στο φρούριο τα εμφανόμενα στον συνημμένο κατάλογο κανονοστάσια (Παράρτημα Η').

Στις 25 Οκτωβρίου 1830 ο Ιω. Καποδίστριας μετέβη στο Μεσολόγγι και περιήλθε το φρούριο. Η «Γενική Εφημερίς της Ελλάδος» στο υπ' αρ. 90 της 15^{ης} Νοε. 1830 φύλλο της θα γράψει σχετικά : «Το εξωτερικόν τείχος με τα μεγάλα του ρήγματα και το γήπεδον πανταχόθεν καταχαραγμένον από τας σφαίρας και τας βόμβας...».

Ύστερα από οκτώ χρόνια, στις 14 Οκτωβρίου 1838 επισκέφθηκε το Μεσολόγγι ο βασιλέας Όθωνας με τη βασίλισσα Αμαλία, επιθεώρησε τα τείχη και διέταξε να ανεγερθεί τείχος επί του ίχνους του παλαιού για τη συγκράτηση των χωμάτων και της θέσεως. Αυτό κατασκευάστηκε τότε στο μεγαλύτερο μέρος του βορείου τμήματος με δύο πύλες, μία προς το Αιτωλικό (αργότερα κατεδαφίστηκε) και η άλλη προς το Ευηνοχώριο (διατηρείται και σήμερα, Παρ. Θ'), που έκλειναν τη νύχτα, λόγω της ληστείας, η οποία ήταν την εποχή εκείνη σε έξαρση. Στους προμαχώνες του τείχους τοποθετήθηκαν κανόνια της εποχής και πλησίον τους αρκετές μπάλες (οβίδες).

Το τείχος είχε κατασκευαστεί για πραγματική πιθανή πολεμική χρήση, γιατί τα αρχικά σύνορά μας με την Τουρκία ήταν πολύ κοντά και πάντα υπήρχε περίπτωση πολεμικής συρράξεως.

Απόδειξη αυτού είναι και το ΣΧΕΔΙΟΝ ΦΡΟΥΡΙΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ (Παράρτημα ΙΑ', 1 και 2), το οποίο καταρτίστηκε την 31-5-1844 από τον Ανθυπολοχαγό του Μηχανικού Χ. Χρυσοβέργη, για τον Φρούραρχο του Μεσολογγίου. Σ' αυτό αφ' ενός μεν αναφέρεται η ολοκλήρωση κάποιων επισκευών αφ' ετέρου δε παρουσιάζεται η βλητική ικανότητα των κανονιών, που βρίσκονταν στο τείχος.

Τα δυτικά του Κήπου των Ηρώων τμήματα του τείχους προς την λιμνοθάλασσα δυστυχώς κατεδαφίστηκαν από εργολάβους «χάριν ευκολίας» για να κατασκευασθεί η διά του από 7-7-1864 Β.Δ. εγκριθείσα περιμετρική (σήμερα οδός Κύπρου). Και μόνο υπολείμματα του Κανονοστασίου Φραγκλίνου (Παραρτήματα Ι', 1, 2 και 3) σώζονται μέχρι σήμερα.

Εδώ θα παραθέσουμε το ακόλουθο ιστορικό ανέκδοτο :

Όταν ο Βασιλέας Γεώργιος Α' μετά την ανάρρησή του στο θρόνο (Νοέμβριο 1863) επισκέφθηκε το Μεσολόγγι τον συνόδευσε, μεταξύ των άλλων, και ο σύμβουλός του Δανός κόμητας Σπόννεκ. Κατά την επιθεώρηση του τείχους, ο Σπόννεκ είτε από έπαρση είτε συγκρίνοντάς το με τα κάστρα της Δυτ. Ευρώπης, σε κάποια στιγμή είπε : «Εγώ Μεγαλειότατε ένα τέτοιο φρούριο θα μπορούσα να το πάρω σε μισή ώρα με 400 Δανούς...». Και ένας γερο-σουλιώτης που παράστεκε, όταν έμαθε τι είπε ο ξένος, απάντησε : «Πολύ χρόνο θα ήθελε ο κύριος... Εγώ θα τόπαιρνα σε δέκα λεπτά με 400 Δανούς... αρκεί να ήταν και οι από μέσα όχι Έλληνες, αλλά Δανοί σαν εσάς...».

στ) Περίοδος 1887 μέχρι σήμερα

Στο ανατολικό τμήμα του τείχους, το καίριο πλήγμα κατέφερε κυρίως η κατά τα έτη 1887-1892 κατασκευή των εγκαταστάσεων και της γραμμής των Σιδηροδρόμων Β.Δ. Ελλάδος και των παραπλεύρως στρατώνων του Συν/τος Ευζώνων. Στα ανατολικά διατηρούσαν έως τα μέσα του προηγούμενου αιώνα υπολείμματα της οχυρώσεως του 1826 στην νησίδα Λητροβιό, όπου υπήρχε επάκτιο κανονοστάσιο (φωτ. Θ-1).

Τελικά, σήμερα σώζεται σε καλή κατάσταση μόνο το βόρειο μέρος των τειχών με τα επ' αυτού κανονοστάσια και τα πυροβόλα, ενώ ελάχιστες μπάλες (οβίδες) απέμειναν από τη συλλεκτική μανία των Νεοελλήνων.

Σημειώνουμε επίσης, ότι η τάφος μπροστά από αυτό το απομείνον τμήμα των τειχών επιχώθηκε επί Νομάρχου Σπανίδη τον Ιούνιο 1898 (φωτ. Θ' προ της επιχώσεως).

4. Επίλογος

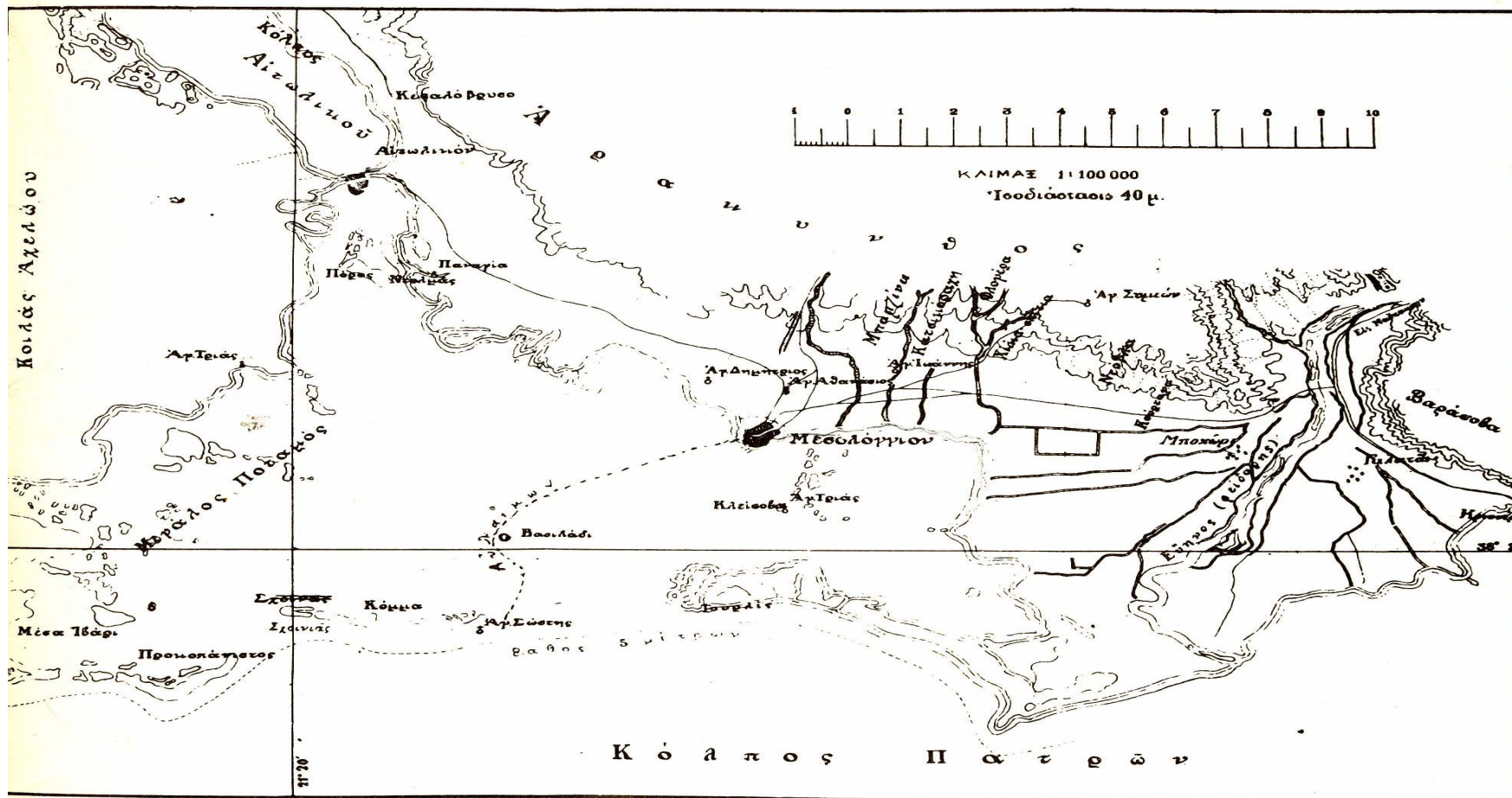
Σαν τελικό συμπέρασμα, με βάση τα προεκτεθέντα και ιστορικά καταγραφέντα στοιχεία, προκύπτει ότι το Φρούριο ή Κάστρο της Ιεράς Πόλεως του Μεσολογγίου ανεγέρθηκε προχείρως κατά το πρώτο έτος της Επανάστασης του 1821, ανακατασκευάστηκε πλήρως κατά την περίοδο 1823 – 1824 και έλαβε την τελική του μορφή κατά την περίοδο 1825 – 1826 (Μάρτιος).

Μετά την Έξοδο (10 Απριλίου 1826) το τείχος παρέμεινε ως είχε και εχρησίμευε και ως αμυντικό οχυρό από τους Τούρκους, που είχαν καταλάβει το Μεσολόγγι όταν πολιορκήθηκαν από τους Έλληνες τον Απρίλιο του 1829, μέχρι και της συνθηκολογήσεώς τους, στις 2 Μαΐου 1829.

Τέλος, το Τείχος επισκευάστηκε ή πιθανώς ανακατασκευάστηκε με εντολή του Όθωνα το 1838, προφανώς για να χρησιμοποιηθεί και για αμυντικούς σκοπούς, λόγω της εγγύτητας των τότε Ελληνο-Τουρκικών συνόρων, στο ύψος του Αμβρακικού Κόλπου.

Σήμερα, μετά τις κατά καιρούς άκριτες σε βάρος του επεμβάσεις, διασώζεται σε καλή κατάσταση το μεγαλύτερο μέρος της βόρειας πλευράς του τείχους. Αυτό οριοθετεί κατά την πλευρά αυτήν τον Κήπο των Ηρώων και το Νοσοκομείο «Χατζηκώστα»

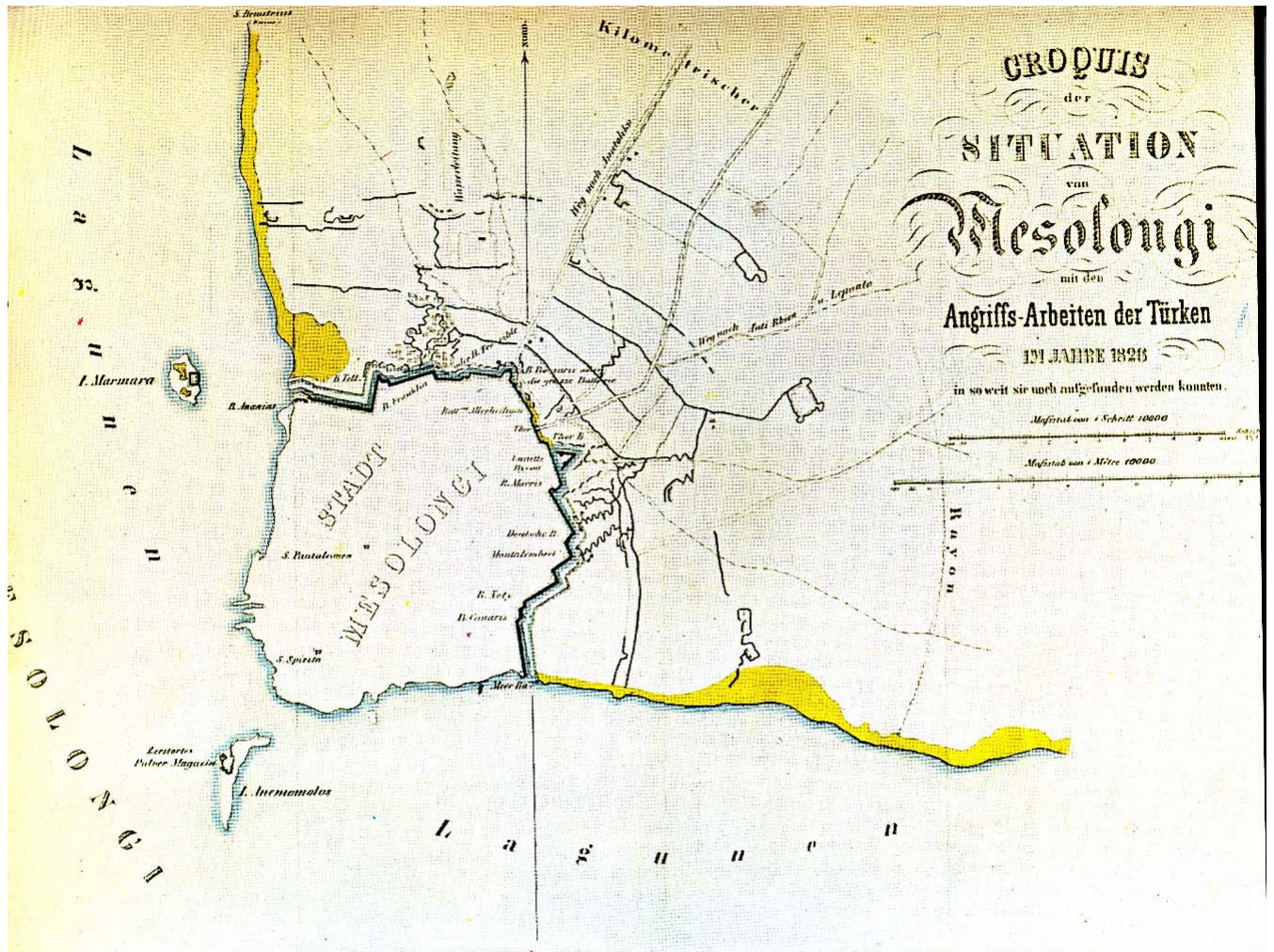
Θα κλείσουμε τη σύντομη αυτή επισκόπηση, με την ακόλουθη παλαιότερη διατύπωση του πρόσφατα εκλιπόντος Ακαδημαϊκού και ιστορικού Εμμ. Πρωτοψάλτη : «Πιστεύω ότι η ωραιότερα σελίς της Ελληνικής Ιστορίας εγράφη επί των τειχών του Μεσολογγίου, το οποίον, μαζί με την ανάμνησιν των Ελευθέρων Πολιορκημένων, θα δεσπόζη πάντοτε και εις την Ιστορίαν και εις την Ποίησιν, αλλά προπάντων θα ζη αιωνίως εις τας καρδίας των Ελλήνων και όλων των ανθρώπων οι οποίοι αγαπούν την πατρίδα και την ελευθερίαν».

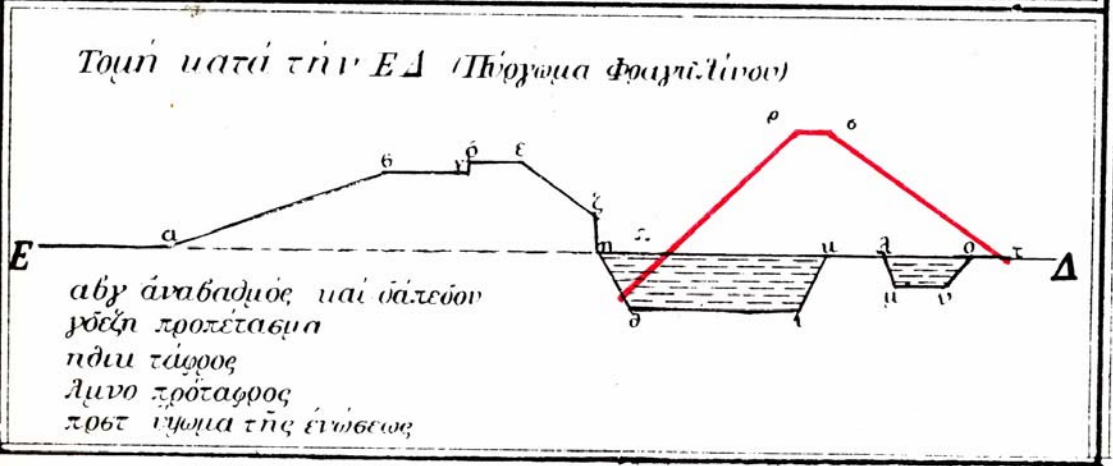
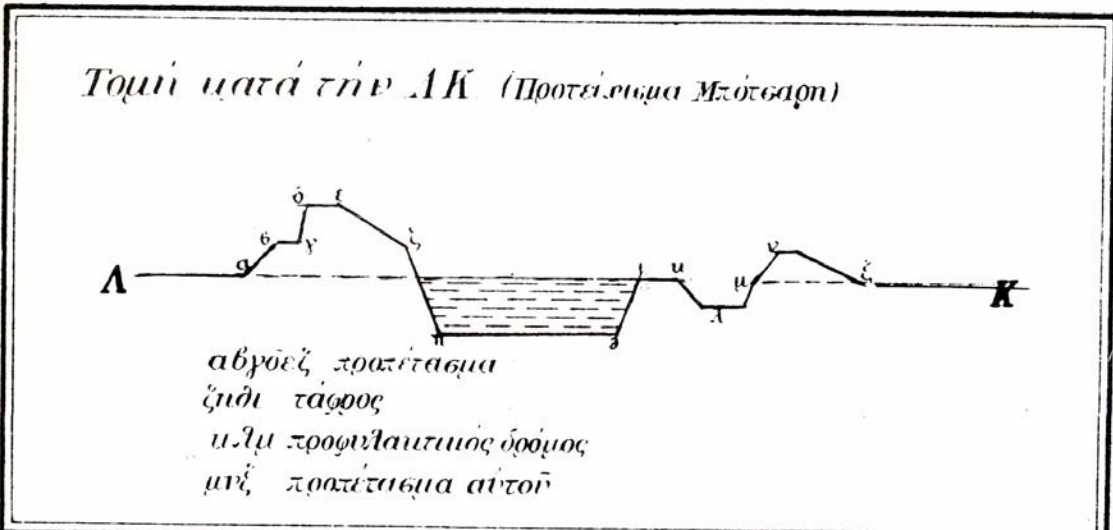
Φωτογραφία χάρτου τῆς περιοχῆς καὶ τῆς λιμνοθαλάσσης τοῦ Μεσολογγίου ὡς εἶχον κατὰ τὴν Ἑλλ. Ἐπανάστασιν, ὑπὸ κλίμακα 1:100.000 (Ἱστορία Ὁδ. Μαρούλη). Ἡ προστεθεῖσα διακεκομμένη γραμμὴ εἶναι ἡ θέσις τοῦ ὑφάλου αὐλακος (αὐλαίμονα) ἐπικοινωνίας τοῦ Μεσολογγίου μὲ τὸν Πατραϊκὸν κόλπον. Ὁ αυλαίμονας περνοῦσε διπλά ἀπὸ τὴν νησίδα Βασιλάδι, ἡ ὁποία εἶχε οχυρωθεῖ γιὰ νὰ ἐλέγχει τὴν εἴσοδο τῶν πλοίων πρὸς τὴν πόλιν.

Φωτογραφία τῆς ἐντὸς τῆς λιμνοθαλάσσης Μεσολογγίου νησίδος «Βασιλάδι», μὲ τὰ σωζόμενα τὸ 1935 εἰσώματα τοῦ τείχους τοῦ ἐκεῖ φρουρίου. Στην φωτογραφία φαίνεται και μια χαρακτηριστική “πελάδα”, ἡ τυπικὴ πασσαλόπηκτος κατασκευὴ που συναντᾶται στην λιμνοθάλασσα. Οι πελάδες ἐκρησιμοποιοῦντο και ὡς κατοικίες στην παραλία τῆς πόλης ἀλλὰ και ὡς ἀποθήκες και ἐνδιαιτήματα των ἀλιέων, που ἐργάζονταν στα ἰβάρια (ένα ἀπὸ τα ὁποία ἦταν και αὐτὸ του Βασιλαδίου).

Φωτογραφία του σκαριφήματος (croquis) της περιοχής και του Φρουρίου του Μεσολογγίου και των τουρκικών πολιορκητικών έργων, υπό κλίμακα 1:10.000, της Ιστορίας του Prokesch Osten.

Λεπτομέρεια τοῦ σχεδιαγράμματος Ὀδ. Μαρούλη ἀφορῶσα εἰς δύο διατομὰς τοῦ τείχους (Κλ. 1:280).

ΠΡΟΜΑΧΩΝΕΣ – ΚΑΝΟΝΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ – ΟΝΟΜΑΣΙΕΣ

Για τις θέσεις και την αρίθμηση των προμαχώνων – κανονοστασιών του τείχους λαμβάνεται ως βάση το από το 1907 υπό κλίμακα 1:4000 σχεδιάγραμμα του Οδ. Μαρούλη, δοθέντος ότι, όπως ο ίδιος σημειώνει, για τη σύνταξή του έλαβε υπ' όψη ιστορικά στοιχεία και παλαιότερα σχέδια, μεταξύ των οποίων και το σχέδιο του Κοκκίνη, καθώς και τις επιτόπιες έρευνές του.

Τέλος, αναφέρονται και οι ονομασίες, που χρησιμοποιούσαν για μερικούς προμαχώνες οι αγωνιστές.

1. **Σαχτούρη** (προς τιμή του Υδραίου Ναυάρχου) ή **Μαρμαρούς**. Ο προμαχώνας βρισκόταν στη νησίδα «Μαρμαρού» πλησιέστατα στο Β.Δ. άκρο του χερσαίου τείχους.
2. **Κυριακούλη Μαυρομιχάλη** (προς τιμή του γενναίου αρχηγού των Μανιατών, ο οποίος εφονεύθη στις 4 Ιουλίου 1822 κατά την μάχη της Σπλάντζας παρά το Φανάρι των Ηπειρωτικών ακτών και ετάφη στο Μεσολόγγι) ή **Ανανία** (από την εκεί πλησίον κατοικία του Ιερέα Ανανία). Είναι ο ακραίος δυτικός προμαχώνας του χερσαίου τείχους.
3. **Λόρδου Βύρωνα** (προς τιμή του μεγάλου Άγγλου φιλέλληνα, ο οποίος απεβίωσε στις 7 Απριλίου 1824 στο Μεσολόγγι). Σημ. Ο Μαρούλης τοποθετεί εδώ τον προμαχώνα Κοτσιούσκου.
4. **Κοτσιούσκου** (προς τιμή του εθνικού ήρωα της Πολωνίας Cosciuzko). Σημ. Ο Μαρούλης τοποθετεί εδώ τον προμαχώνα Γουλιέλμου Τέλλου.
5. **Γουλιέλμου Τέλλου** (προς τιμή του εθνικού ήρωα της Ελβετίας Guillaume Tell) ή του **Δεσπότη**. Σημ. ο Μαρούλης τοποθετεί εδώ τον προμαχώνα Τοκελί.
6. **Τοκελί** (προς τιμή του Ούγγρου ελευθερωτή της Τρανσυλβανίας Toekely). Σημ. ο Μαρούλης τοποθετεί εδώ τον προμαχώνα Λόρδου Βύρωνα.
7. **Φραγκλίνου** (προς τιμή του συντάκτου της διακηρύξεως αλλά και της υπογραφής της ανεξαρτησίας των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής Franklin) ή **Τερρίμπιλε** (λόγω των σκληροτάτων μαχών που έγιναν εκεί).
8. **Νόρμαν** (προς τιμή του φιλέλληνα Γερμανού στρατηγού Karl Albert Normann von Ehrenfels, ο οποίος ετραυματίσθη βαριά στη μάχη του Πέτα στις 04.07.1822 και απεβίωσε στις 23.11.1822 στο Μεσολόγγι, όπου και ετάφη).
9. **Μιαούλη** (προς τιμή του ενδόξου Υδραίου Ναυάρχου)
10. **Κουτσοναίικα** (από τις εκεί οικίες)
11. **Κοραή** (προς τιμή του Χίου σοφού) ή **Αγίου Νικολάου** (από την εκεί πλησίον εκκλησία).
12. **Μπότσαρη** (προς τιμή του γενναίου Σουλιώτη Στρατηγού Μάρκου Μπότσαρη, ο οποίος εφονεύθη στις 9 Αυγούστου 1823 στο Κεφαλόβρυσο του Καρπενησίου και ετάφη στο Μεσολόγγι) ή **Μεγάλη Τάπια**.
13. **Ιγνατίου** (προς τιμή του Μητροπολίτου άλλοτε Αρτης και Ναυπάκτου και πρώην Ουγγροβλαχίας, ο οποίος διαμένοντας στην Πίζα της Β. Ιταλίας, ανέπτυξε μεγάλη δράση κατά τον αγώνα και εβοήθησε σημαντικά το Μεσολόγγι) ή **Παναγίας** (από την εκεί πλησίον εκκλησία)
14. **Αντωνίου Κοκκίνη** (προς τιμή του θείου και ευεργέτη του μηχανικού Μιχ. Κοκκίνη). Σημ. ο Μαρούλης τοποθετεί εδώ τον προμαχώνα Μακρή.
15. **Κερανοβόλος** (λόγω του ισχυρού πυρός και της ευστοχίας του).
16. **Γουλιέλμου της Οράγγης** (προς τιμή του ελευθερωτή της Ολλανδίας William of Orange και μετέπειτα Βασιλέα της Αγγλίας Γουλιέλμου του 3^{ου} και του εκ των προγόνων του λόρδου Charles Murray, ο οποίος διέθεσε για την κατασκευή του 110 τάλληρα) ή **Λουνέττα**.

Ο προμαχώνας αυτός, τριγωνικής μορφής, εξείχε στην ανατολική πλευρά του τείχους και επικοινωνούσε με αυτό μέσω γεφύρας.

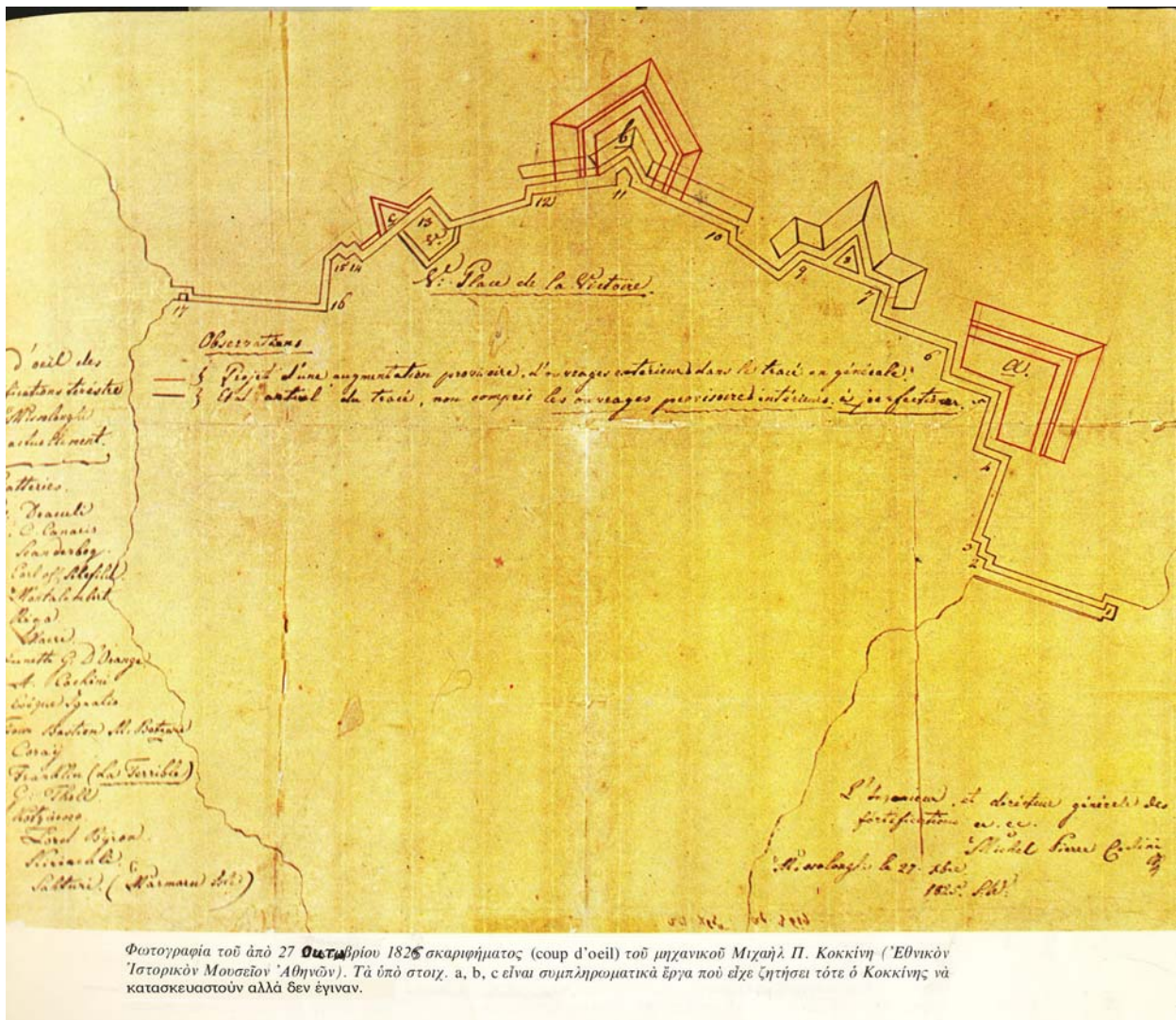
17. **Μακρή** (προς τιμή του ηρωικού αρματολού του Ζυγού Δημ. Μακρή). Σημ. ο Μαρούλης τοποθετεί εδώ τον προμαχώνα του Ρήγα.
18. **Ρήγα** (προς τιμή του Φεραίου βάρδου της ελευθερίας).
19. **Μονταλαμπέρ** (προς τιμήν του μαρκησίου Montalembert, επιφανούς Γάλλου στρατιωτικού μηχανικού)
20. **Λόρδου οφ Σέφφιελντ** (προς τιμή του λόρδου Sheffield, ο οποίος όπως γράφει ο Κοκκίνης, τον διέσωσε μαζί με άλλους 71 Έλληνες κατά το ταξίδι τους το Φεβρουάριο 1823 από την Ιταλία στην Ελλάδα) ή του **Νότη Μπότσαρη**, από τους αρχηγούς της άμυνας του φρουρίου. Γνωστή και ως **Αλέρτα**.
21. **Σκεντέρμπεη** (προς τιμή του γνωστού Αλβανού ήρωα Γεωργίου Καστριώτη)
22. **Κανάρη** (προς τιμή του ενδόξου Ψαριανού Ναυάρχου)
23. **Δρακούλη** (προς τιμή του από την Ιθάκη λογίου που δίδαξε στο Βουκουρέστι και κατόπιν ιερολοχίτου, ο οποίος εφονεύθη στο Δραγατσάνι) ή **Κλείσοβας**. Είναι ο ακραίος νοτιοανατολικός προμαχώνας του χερσαίου τείχους.

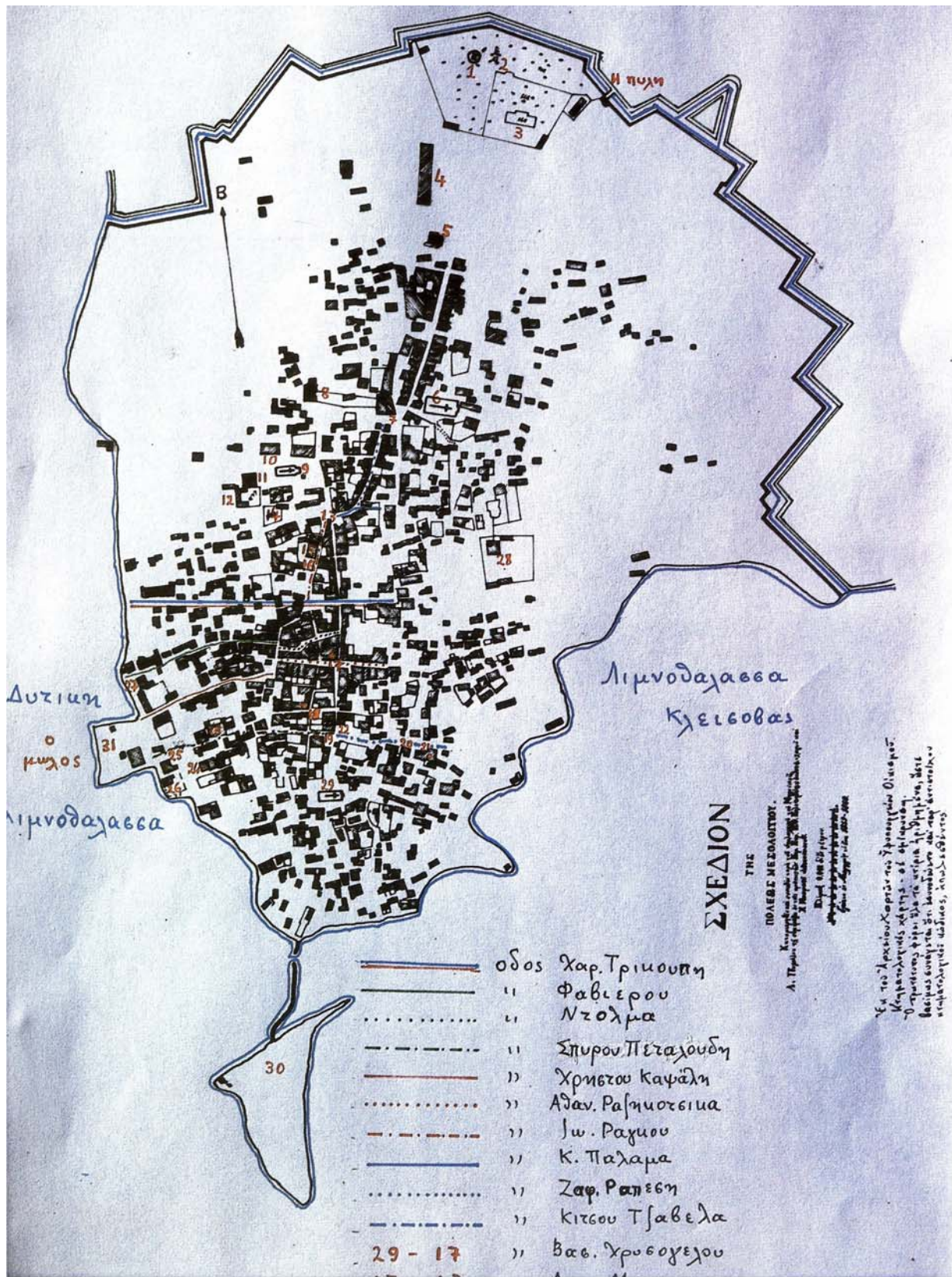
Από τους 23 προμαχώνες οι 18 ήταν οι του αρχικού σχεδίου Κοκκίνη, κατασκευασθέντες κατά τα έτη 1823 και 1824, ενώ οι υπόλοιποι 5 και συγκεκριμένως οι ως άνω υπ' αριθμούς 6, 8, 9, 10 και 15 κατασκευάστηκαν κατά τη διάρκεια της πολιορκίας από τον Μάιο μέχρι και τον Αύγουστο του 1825.

Εκτός όμως από τα ως άνω 23 κανονοστάσια του χερσαίου τείχους, κατασκευάστηκαν κατόπιν και 7 επάκτια κανονοστάσια και πυροβολεία στη νότια και τη δυτική πλευρά της πόλεως, προς προάσπισή της από τη θάλασσα, ιδίως μετά την εγκατάλειψη του φρουρίου Προκοπανίστου και την πτώση του Βασιλαδίου. Αυτά ήταν τα εξής:

1. **Λητροβειού**, πολύ μικρή τότε νησίδα πλησιέστατα στην ξηρά στη νότια πλευρά του Μεσολογγίου. Όπως συνάγεται από το σχεδιάγραμμα Μιλ. Σέχου, αυτό έκειτο παρά τη σημερινή οδό Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού περί τα 200μ. νοτίως από τη συνάντησή της με την οδό Σπυρίδωνος Τρικούπη.
2. **Ανεμομύλου**, νησίδα τότε πλησιέστατα στην ξηρά νοτίως του Μεσολογγίου, παρά τη συνάντηση της σημερινής οδού Τουρλίδας και της παλαιάς Περιμετρικής οδού (έχει εκεί περίπου τοποθετηθεί ομοίωμα ανεμομύλου).
3. **Μπούρμπαχη**, στο δυτικό τμήμα της πόλεως, ανατολικά της σημερινής πλατείας Τρικούπη.
4. **Δουγάνας**, βορειότερα του προηγούμενου παρά τη θέση όπου η οικία διαμονής του λόρδου Βύρωνα.
5. **Γιαζίμη**, ακόμη βορειότερα στη θέση παρά τη συνάντηση περίπου των σημερινών οδών Σταμ. Λεβίδη και Χαρ. Τρικούπη.
6. **Μπολάκα**, βορειότερα του προηγούμενου, όπου το σπίτι της «Μπολάκαινας». Η ακριβής θέση του δεν έχει προσδιορισθεί.
7. **Γουλιμή**, βορειότερα του προηγούμενου, όπου τα «Γουλιμέικα». Η ακριβής θέση του επίσης δεν έχει προσδιορισθεί.

Εκτός από αυτά, φαίνεται ότι λίγο πριν από την Έξοδο, είχαν ανεγερθεί και μερικά άλλα επάκτια πυροβολεία στη νότια και δυτική πλευρά της πόλης.

Σχέδιον τού 1859-1860 από το αρχείο του Υπουργείου Οικισμού. Έχει υποστεί επεξεργασία (τόνισμα) από τον Σπ. Σακαλή.

Σχεδιάγραμμα που παρουσιάζει τις θέσεις των τειχών και των κανονοστασίων κατά την τελευταία πολιορκία του Μεσολογγίου σε σχέση προς το πολεοδομικό διάγραμμα του Μεσολογγίου, της δεκαετίας του 1960. Βορειότερα από το επακτικό κανονοστάσιο «Γιαξίμη» ήταν και τα αντίστοιχα «Μπολάκα» και «Γουλιμή», των οποίων η ακριβής θέση δεν έχει προσδιοριστεί.

Η Έξοδος των πολιορκημένων σε μία από τις γέφυρες που στήθηκαν πάνω από την τάφρο του φρουρίου, όπως την ζωγράφισε στο γνωστό πίνακά του «Η Έξοδος του Μεσολογγίου» ο Θεοδ. Βρυζάκης (1814-1878).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΛΑΜΠΡΟ ΚΟΥΤΣΟΝΙΚΑ
ΚΑΝΟΝΟΣΤΑΣΙΩΝ ΤΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ
&
ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΕΠ΄ ΑΥΤΩΝ ΚΑΝΟΝΙΩΝ
ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ (2 ΜΑΙΟΥ 1829)

Κανον. Μπρούντζ.	Μπόμ. (πα) Μπρούντζ.	Κανόν. Σιδερ.	Κατάλογος των Κανονιών του φρουρίου Μεσολογγίου		
1	2		Εις την Τάπιαν	της Δουγάνας	Η μία μπόμπα χωρίς λέτο
	1	4	» » »	του Μπολάλα (Μπολάκα)	
		1	» » »	Γουλεμέϊκα	Χαλασμένον και χωρίς λέτο
		1	» » »	του Ανανία	
		3	» » »	της Μαρμαρούς	
1		1	» το Νησίον	της Μαρμαρούς	μικρά
		3	Εις την Τάπιαν	του Δεσπότη	μικρά
		5	» » »	του Τερίμπελε	Τα δύο χωρίς λέτα, το εν χωρίς χερούλι
		1	Εις την Τάπιαν	του Αγίου Νικολάου	
		1	» » »	Μεγάλην Τάπιαν	μικρόν
		3	Εις την Τάπιαν	του Γόρμπα	Το εν λέτον χαλασμένον
		1	» » »	του Καπρέ	
		5	» » »	Λουνέταν	Το εν χαλασμένον
		1	Εις την Τάπιαν	του Μακρή	
		3	» » »	(Μαντζ.) όρου	Το εν χωρίς λέτον και με ένα χερούλι
		2	» » »	Μόντε Λοβέρτο (Μονταλαμπέρ)	
		2	» » »	Τζεμπένη	
		1	» » »	Στουρνάρη	
		2	» » »	του Νότη (Μπότσαρη)	
		1	» » »	Σκεπεταρέικη	
1			» » »	Ραπετσέικη	μικρόν
	1	2	» » »	Εγγλεζέικη	
		2	» » »	τ' ανεμόμελου	
1		2	» » »	Μπούρμπαχε	Το εν κανόνι χωρίς λέτο
1	2	1	» » »	Ραζή	Το σιδερ. κανόνι και αι μπόμπαι χωρίς λέτο
5	6	48	Όλα κομμάτια πενήντα εννέα κανόνια και μπόμπαι		

Τη 19^η Ιουλίου 1829: Μεσολόγγιον
Λάμπρος Κουτσουνίκας

*Γενικά Αρχεία του Κράτους
(Το πρωτότυπο δεν φέρει διαγραμμίσεις)*

Φωτογραφία του Γεωργίου Ταξιάρχη μάλλον του 1897 (από το Λεύκωμα του Γ. Κοκοσούλα). Φαίνεται η πύλη με την γέφυρα που υπήρχε πάνω από την τάφρο και τα προστατευτικά τοιχεία στις δύο πλευρές της. Η τάφρος επιχωματώθηκε το 1898 επί της Νομαρχίας Σπανίδη.

Η Πύλη εισόδου του Φρουρίου του Μεσολογγίου, που κατασκευάστηκε μετά την απελευθέρωση, με διαταγή του Όθωνα (μάλλον το 1838) στην ίδια ακριβώς θέση που ήταν η πύλη εισόδου του Φρουρίου (Πόρτα) κατά την πολιορκία (εξωτερική όψη).

Νησίδα προς τα ανατολικά που ονομαζόταν Λητροβιό και είχε κανονιοστάσιο, με απομεινάρια οχυρώσεως. Η νησίδα βρισκόταν σε σημείο, όπου σήμερα υπάρχουν σπίτια.

ΚΑΝΟΝΙΟΣΤΟΙΧΙΑ ΦΡΑΓΚΛΙΝΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ

Φωτογραφία στις αρχές του 20ού αιώνα
Στο μπροστινό μέρος φαίνεται οπροστατευτικός τοίχος της γέφυρας πάνω από την
τάφρο, που συνέχιζε στα βόρεια του υπάρχοντος και σήμερα τείχους (από το Λεύκωμα
του Γ. Κοκοσούλα).

Κανονιοστάσιο Φραγκλίνου

Φωτογραφία του Fred Boissonas του 1910 σε καρτ-ποστάλ. Προσέξτε, ότι η ντάπια είναι
μέσα σε θάλασσα και αλίπεδα, χωρίς ίχνος σπιτιού.
(από το Λεύκωμα του Γιώργου Κοκοσούλα)

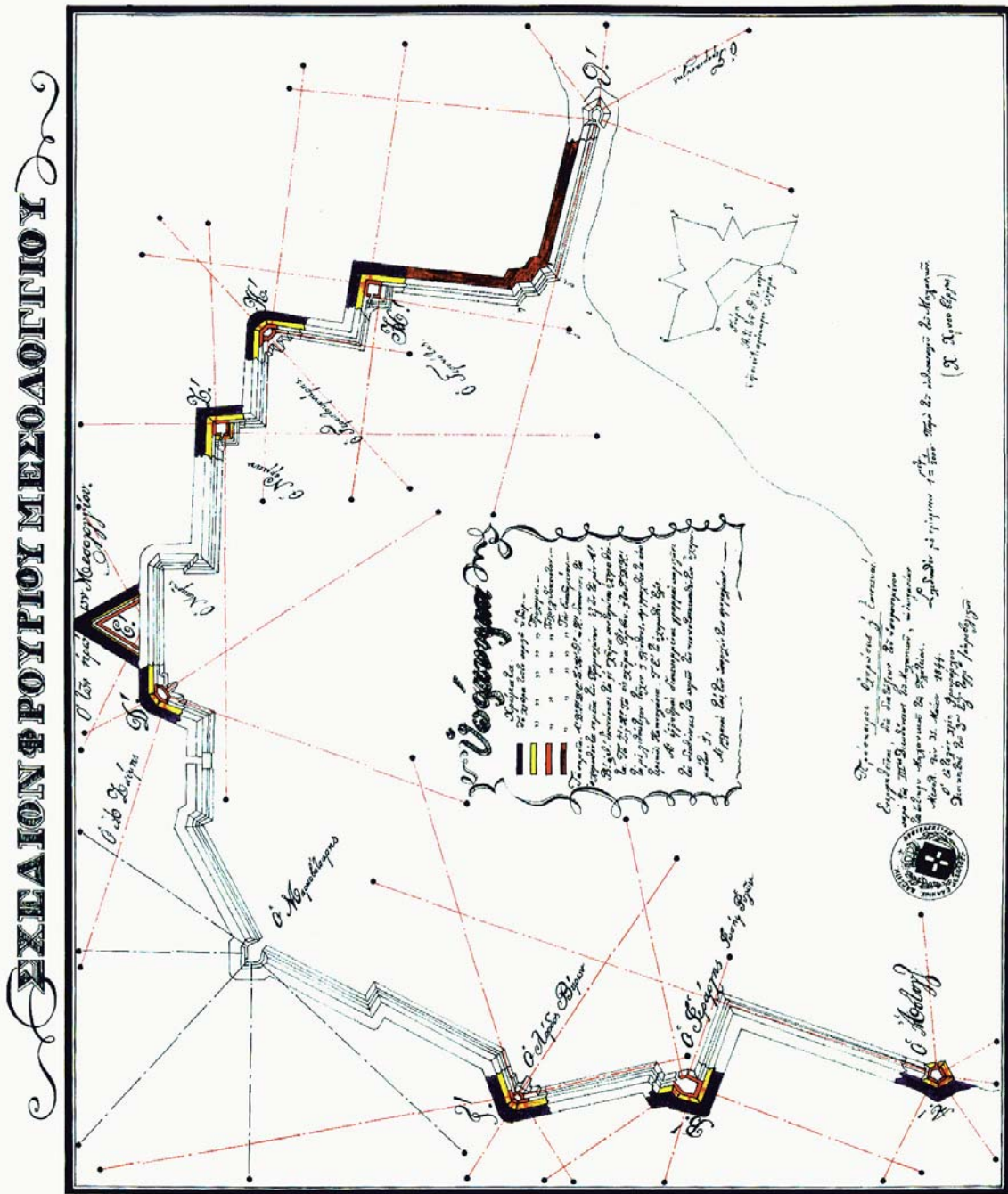

Ύπολείμματα τοῦ κανονοστασίου Φραγκλίνου (Τερρίμπιλε) εἰς τὸν ὁμώνυμον προμαχῶνα τῶν τειχῶν τοῦ Μεσολογγίου, κατὰ τὸ 1925.

Υπολείμματα του κανονοστασίου Φραγκλίνου, κατὰ το 1971.

Ἐκτοτε, δυστυχῶς ανιστόρητες και απαράδεκτες επεμβάσεις ἔχουν αλλοιώσει αισθητά την ὅλη περιοχή του κανονοστασίου.

ΣΧΕΔΙΟΝ ΦΡΟΥΡΙΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ ΤΗΣ 31-1-1844

Στην επόμενη σελίδα υπάρχει το Υπόμνημα.

**ΣΧΕΔΙΟ ΦΡΟΥΡΙΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ
(31/5/1844)**

Το Σχέδιο παρουσιάζεται σε σμίκρυνση και χωρίς χρώματα. Παρακάτω παρουσιάζονται τα κείμενα του χειρογράφου. (Από την Συλλογή Σπύρου Σακαλή)

Υπόμνημα

Χρώματα

Μπλε: Ύδωρ

Κίτρινο: Πρόχωμα

Κόκκινο: Τείχος λιθόκτιστον

Βυσσινί: Επανδρωμένη θέσις

Τα σημεία Α΄, Β΄, Γ΄, Δ΄, Ε΄, Ζ΄, Η΄, Θ΄ και Κ΄ δεικνύουσι τα οχυρωθέντα σημεία των Προμαχώνων, ἐξ ὧν τα μεν Α΄ Β΄ και Θ΄ δεικνύουσι τα εἰς σχῆμα πενταγώνου οχυρωθέντα. Τα Ζ΄ και Η΄ εἰς σχῆμα Ῥόμβου και τα Γ΄, Δ΄, Κ΄ τα με λιθόκτιστον τείχον και πλίνθους περιφραχθέντα εσωτερικῶς Κανονιοστάσια. Το Ε΄ το οχυρωθέν Έλος.

Αἱ ἐρυθραὶ διακεκομμένα γραμμαὶ παριστώσι τας διευθύνσεις των πυρῶν των νεοκατασκευασθέντων οχυρωμάτων και αἱ μελαναὶ τὰς των υπάρχόντων προμαχώνων.

Γνώμη

Ἀντί του Θ΄ το παρόν

ἢ ὁμοίον τι πρόσκαιρον οχύρωμα

Πρόσκαιροι Οχυρώσεις και Επισκευαί,
ενεργηθεῖσαι, δια διατάξεων του υποφαινομένου
παρά της Πηγῆς Διευθύνσεως του Μηχανικού, κατ' επιστασίαν
του ἀντίκρου Μηχανικού της Πλατείας.
Μεσολόγγιον την 31 Μαΐου 1844
Ο εκτελών χρέη φρουράρχου
Διοικητής του 3^{ου} Ευζ. Ταγμ ακροβολιστών

Σχεδιασθέν με σμίκρυνσιν 1=1/2000
Παρά του ἀνθυπασιπιστού Μηχανικού
(X. Χρυσοβέργης)

Βιβλιογραφία

1. Brengeri, "Adventures of a foreigner in Greece", London Magazine (Αυγ. 1826 – Ιαν. 1827).
2. Γενικά Αρχεία Κράτους.
3. «Γενική Εφημερίς της Ελλάδος», 1826 και 1830.
4. «Ελληνικά Χρονικά», Εφημερίδα του Μεσολογγίου 1/1/1824 – 20/2/1826.
5. Ευαγγελάτου Χρ., «Ιστορία του Μεσολογγίου», Αθήναι 1959.
6. Fabre Auguste, "Histoire du siege de Missolonghi", Paris 1827, Ελλ. Μετάφραση Σ. Ζορμπά, Αθήναι 1857, και Ακακίας Κορδόση, Μεσολόγγι Β' έκδοση 1999.
7. Ιωαννίδου Ιω., «Πολιορκία, Έξοδος και Ηρώον Μεσολογγίου», Αθήναι 1926.
8. Κασομούλη Νικ., «Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων», Τόμος Β', Αθήναι 1940.
9. Κουτσονίκα Λάμπρου, «Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως», Αθήναι 1863.
10. Κώνστα Κ., «Ιστορικά Έγγραφα Μεσολογγιτών της Εξόδου 1826 – 1833, Αθήναι 1968 (Ανατ. Επετηρίδος Στερεοελλαδικών Μελετών).
11. Μαρούλη Οδυσ., «Τελευταία Πολιορκία του Μεσολογγίου», Αθήναι 1926.
12. Ντούλη Παν., «Ο Μηχανικός Μιχαήλ Πέτρου Κοκκίνης και τα Τείχη του Μεσολογγίου», Αθήναι 1976.
13. Prokesch Osten, «Ιστορία της Επανάστασεως των Ελλήνων κατά του Οθωμανικού Κράτους εν έτει 1821 και της ιδρύσεως του Ελληνικού Βασιλείου διπλωματικώς εξεταζομένη», 1848, Ελλ. Μετάφρασις υπό Γ. Αντωνιάδη, Αθήναι 1868.
14. Πρωτοψάλτη Εμμ., «Αλληλογραφία Φρουράς Μεσολογγίου» 1825-1826, Αθήναι 1963.
15. Ραζή - Κότσικα Ιω., «Συμβολή εις την Ιστορίαν των Πολιορκιών του Μεσολογγίου», Αθήναι 1932.
16. Raybaud Maxime, "Memoires sur la Grèce", Paris 1825, Vol. 1.
17. Σακαλή Σπυρ., «Μεσολογγίου Ιστορικά Σύμμεικτα», Αθήναι 2001.
18. Σιμόπουλου Κυρ., «Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του 1821», Αθήναι 1987.
19. Σπηλιάδου Νικ., «Απομνημονεύματα», Αθήναι 1852 – 59.
20. Σπυρομίλιου «Απομνημονεύματα της δευτέρας Πολιορκίας του Μεσολογγίου», Επιμέλεια Ιω. Βλαχογιάννη, Αθήναι 1926.
21. Στασινοπούλου Κων., «Το Μεσολόγγι», Αθήναι 1925.
22. Σώκου Ανδρ., «Μεσολόγγι 1826, Ιανουάριος», Αθήναι 1972.
23. Τρικούπη Σπυρ., «Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως», Αθήναι τομ. Β' εκδ. 1861 και τόμος Γ' εκδ. 1926.
24. Τσίντζου Στεφ., «Το Μεσολόγγι, Κοιτίς της Ελευθερίας», Αθήναι 1936.
25. Voutier Olivier, "Mémoires sur la guerre actuelle de Grecs", Paris 1883.

«Η Εξοδος του Μεσολογγίου». Αντίγραφο του ομώνυμου πίνακα του Θ. Π. Βρυζάκη, φιλοτεχνημένο από τον Αγγελο Κασόλα (Πινακοθήκη Δήμου Ι.Π. Μεσολογγίου).

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΛΦΑ ΕΠΕ
ISBN: 960-8215-55-2